

INTENCIONALITA A AUTORSTVO

J. RAJHIVORECKÝ, Centrum teoretických štúdií UK, Praha 1, Česká republika

HIVORECKÝ, J.: Intentionality and Authorship
FILOZOFIA 58, 2003, No 1, p. 56

In the midst of the 1980 Daniel Dennett published a series of papers on the problematic of the Self. The resolution offered by Dennett is rather unconventional in philosophy and it might appear as contradicting several contemporary theoretical as well as experimental works in this field. The latter appeal namely to considerably different sources of the development of human Self. The aim of the paper is to show, that understanding the resolution offered by Dennett as an attempt at explaining just a particular stage of the development of the Self makes it possible to bring his attitude into accordance with other, seemingly different attitudes.

V polovici osemdesiatych rokov publikoval Daniel Dennett sériu článkov o problematike *self*. Jeho ponúkané riešenie je vo filozofii pomerne nezvyčajné a mohlo by sa zdať, že odporuje viacerým súčasným teoretickým aj experimentálnym prácam v tejto oblasti. Tie totiž poukazujú na pomerne odlišné zdroje vývoja ľudského *self*. Mojim cieľom v tejto stati bude ukázať, že ak pochopíme Dennettom navrhované riešenie ako pokus vysvetliť iba istý stupeň rozvoja vlastného *self*, dá sa jeho postoj zosúladiť so zdanlivo odlišnými prístupmi.

Vo všetkých svojich článkoch Dennett využíva stratégiu, ktorá sa dostala až do názvu jedného z nich. *Self* explikuje ako *naratívne ťažisko* (pozri [1]). Stratégia naratívneho ťažiska pozostáva z dvoch základných komponentov. Sú to jazyk a fikcia. O každom z nich sa stručne zmienim. V súlade s všeobecnou taktikou post-behaviorizmu, ktorá sa naplno prejavila v jeho vlastnom programe *heterofenomenológia* (hlavne v [2]), narába s mentálnymi fenoménmi tak, akoby to boli jazykom postulované fenomény. O prítomnosti tých prvých sa podľa neho dozvedáme výsostne cez tie druhé. Dennett sa niekoľkokrát vyjadril, že je detinské považovať mentálne entity za ontologicky jasne vymedzené. Mať mentálne stavy neznamená mať niečo reálne, k čomu sa môžeme vzťahovať. Mentálne entity nemáme v rovnakom zmysle, ako keď hovoríme o disponovaní rozličnými vecami, povedzme v tvrdeniach typu "Mám auto" alebo "Má angínu". Nie je to vlastnícky vzťah k objektom, ale len spôsob hovorenia, použitie istej stratégie na pochopenie ľudského správania. Presvedčenia a túžby nie sú doslovne v hlavách ľudí, sú to len vysvetľujúce schémy, ktoré na ľudí aplikujeme (pozri preklad kapitoly z knihy *Brainstorms* v ([3], 138-155)). Rovnaký štátut má aj psychologické *self*. Dennett predkladá čitateľovi skvelé príklady lingvistických praktík, ktoré vedú človeka k tomu, aby sa stal *sám sebou* (becoming oneself). Dlhodobá hra kladenia otázok a nachádzania odpovedí na otázky o vlastnej minulosti, súčasnom stave a budúcich plánoch či želaniach vedie organizmy ku koherentnému, trvalému a stabilnému pohľadu na vlastné *self*. Nie- kto by mohol namietat', že Dennettovo vysvetlenie je pomýlené, pretože sa zakladá na

bludnom kruhu. Ako sa môže niečo či niekto stať samým sebou? Veď už pred začiatkom akéhokoľvek procesu, ktorý ho má k danému stavu doviest', musí byť každá entita čímsi individuálnym, inak by nijakému procesu nemohla podliehať. Identita jednotlivín je daná ich špecifickými vlastnosťami a tie indivíduá nemôžu nadobudnúť akcidentálnu interakciu, ale musia ich mať esenciálne. Dennetta otázka individuácie organizmov nezaujima a hoci na viacerých miestach hovorí o organizmoch ako subjektoch, odmieta filozofické špekulácie na túto tému a tvrdí, že ich vyrieši biológia (napr. v [4]). V každom prípade platí, že biologická individuácia nie je cieľom evolúcie, ale jej nástrojom bez potreby jeho ďalšieho zdôvodnenia.

Takáto lingvistická stratégia budovania *self* vedie Dennetta k prijatiu výsostne anti-fundacionalistického pohľadu na *self*. Metafora naratívneho ťažiska mu slúži ako ilustrácia pomerne pochybného ontologického štatútu explanačných modelov vo vedách všeobecne. Ťažisko je jedným z veľmi známych fyzikálnych termínov. Hoci nikto nepochybuje o jeho dôležitosti pri vysvetľovaní fyzikálnych udalostí, krátka úvaha postačí na spochybnenie jeho miesta medzi materiálnymi príčinami. Ťažisko nemožno stotožniť s určitým priestorovo vymedzeným bodom materiálneho objektu, pretože v závislosti od vonkajších podmienok svoje miesto mení. Svoju identitu si napriek tomu zachováva. Matéria existenciu ťažiska nekonštituje. Podobné abstraktné entity vstupujú do vedeckých vysvetlení často a úspešne pomáhajú predikovať správanie rozličných entít. Ťažiská umožňujú predpovedať správanie fyzikálnych objektov. Úspešná predpoveď ľudského správania vyžaduje použitie odlišnej, oveľa zložitejšej fikcie. "Ukazuje sa, že je teoreticky veľmi výhodné usporiadať interpretáciu okolo jednotiacej abstrakcie: každá osoba má (popri ťažisku) aj *self*. Musíme dokonca postulovať *self* aj pre nás samotných (for ourselves)." ([1], 105) Hoci je zavedenie *self* s celou jeho zložitosťou do explanačného rámca oveľa sofistikovanejším problém než zavedenie fyzikálneho ťažiska, nepridáva koncovému produktu o nič viac reality. *Self* je práve také fiktívne ako ťažisko. "Bolo by kategoriálnou chybou hľadať *self* v mozgu", ([4], 108) hovorí Dennett svojim ryleovským dialektom.

Aby zostal verný svojmu naturalizmu, pridal k týmto tvrdeniam empirické dôkazy. V spolupráci s N. Humphreym ([5], 31-57) sa podujal študovať klinické prípady syndrómu rozpoltených osobností (multiple personality disorder - MPD). Tie sú z hľadiska výskumu pôvodu *self* mimoriadne pozoruhodné, pretože pacienti s MPD vykazujú prítomnosť viacerých plne rozvinutých *self*. Dennett s Humphreym presvedčivo ukazujú, že vznik viacerých *self* u postihnutých je priamym dôsledkom ich naratívnych stratégií, ktoré uplatňujú počas kognitívneho vývoja. Na obranu vlastnej integrity, ktorá je pod dlhodobým tlakom (väčšina z nich bola v detstve obeťou sexuálneho zneužívania), vytvárajú druhú (tretiu...) osobnosť. Takto vytvorená osobnosť v sebe zhromažďuje nechcené spomienky, nálady a pocity. Pretože všetky osobnosti sú priebežne dopĺňané zásobou presvedčení a ďalších mentálnych stavov, psychologická črta nových osobností sa postupne kompletizuje. Autori uvádzajú prípad dievčatka Sally, ktorú otec pohlavne zneužíval a aby zakryl svoje výčitky svedomia, maskoval ich antisemitizmom (sic!). Počas zneužívania ju oslovoval menom Ismael. Dievčatko meno prijalo a postupne si vytvorilo druhú osobnosť, do ktorej ukrývalo nepríjemné spomienky. Konkuruje si *self* u nej dodnes okupujú jedno telo.

Doteraz som nepovedal nič prevratné a dokonca sa domnievam, že na istej úrovni opisu sú Dennettove závery správne. Zdá sa však, že na niektoré súvisiace otázky neponúka odpoveď. Problém *self* je podľa neho spojený s fungovaním jazyka. Dokonca sa zdá, že uvažuje o priamej korešpondencii medzi používaním jazyka a tvorbou *self*. Ak má toto tvrdenie znamenať výnimočnosť jazyka pri tvorbe *self*, potom je príliš silné. V prípade jeho pravdivosti by sme sa nemali stretnúť ani s prípadmi rozvinutého *self* bez jazyka, ani s prípadmi kvalifikovaných používateľov jazyka s problémami so *self*. Nachádzame však prípady oboch možností. Na jednej strane neproblematicky pripisujeme *self* dospelým jedincom bez jazyka (rozličným druhom afatikov, savantom). Na strane druhej existujú ľudia s plne rozvinutým jazykom, ktorí napriek tomu trpia nezrovnutým *self*.

Pokiaľ ide o skupinu prípadov ľudí bez jazyka s rozvinutým *self*, Dennett sa môže ľahko brániť uplatnením intencionálnej stratégie prisudzovania mentálnych stavov. Ako som už naznačil, podľa neho nie sú psychologické kategórie reálnymi stavmi mysle/mozgu. Sú to iba teoretické konštrukty, ktorými vysvetľujeme iných (a sami seba). Používame ich na celú škálu prípadov, dokonca aj v situáciách, keď sme sami ochotní pripustiť neprímeranosť ich použitia. Zvieratá, šachové automaty či termostaty bežne opisujeme jazykom propozičných postojov ("Chcel by ísť von", "Myslí si, že neviem o tej vidličke koňom" či "Nestará sa o teplotu vo vedľajšej miestnosti"), hoci len drobná úvaha stačí sa spochybnenie reálnosti takéhoto prisúdenia. Psy možno áno, ale šachové automaty a termostaty určite nemajú vnútorné seba-reflektujúce stavy, ktoré by sa dali jednoznačne vymedziť ako propozičné postoje. Keďže intencionálna stratégia sa vzťahuje na všetky mentálne stavy, psychologické *self* nie je výnimkou. Aj ono je výsledkom prisúdenia, nie empirickým objavom. Budem považovať Dennetovu stratégiu za dostatočne presvedčivú, hoci viacerí autori majú voči nej principiálne námietky (viď napr. [6]). Zameriam sa podrobnejšie na druhú skupinu prípadov, teda na ľudí s plne rozvinutým jazykom, ktorí napriek tomu zlyhávajú pri budovaní vlastného *self*. Ich zlyhanie sa prejavuje neschopnosťou oddeľovať seba od zvyšku sveta. Mám tu na mysli pacientov trpiacich rôznymi formami schizofrénie.

Znovuoživený záujem o schizofréniu v posledných rokoch vyniesol na svetlo nové fakty o špecifických ťažkostiach so *self* u pacientov s týmto ochorením. Schizofrénia je zložitá porucha, jedinečne charakterizovaná syndrómami vkladania myšlienok, vnemami cudzích končatín alebo silnými ilúziami ([7], 454). Vkladanie myšlienok je stav, keď pacient tvrdí, že vníma mentálne stavy, ktoré mu nepatria. Pri pocitoch cudzích končatín zasa odmieta uznať vlastníctvo svojich končatín a tvrdí, že aktivitu končatín nespôsobuje. Zdá sa, že najjednoduchšie je chápať uvedené symptómy ako problémy s pripisovaním činnosti vlastnému *self*. Pacient vníma vlastné aktivity aj aktivity iných vo svojom okolí, ale nedokáže indentifikovať ich autora. Bez schopnosti uvedomovania a pripisovania autorstva činnosti však o ucelenom *self* nemožno vonkoncom hovoriť. Hoci sa schizofrenici pohybujú, pozorujú aktivity ostatných a premýšľajú, nedokážu lokalizovať aktéra, ktorý tie činnosti vyvoláva. V extrémnych prípadoch buď žijú vo svete, v ktorom nezodpovedajú vôbec za nič (depersonalizácia), alebo naopak vo svete, v ktorom ovládajú úplne všetko (ilúzia kontroly) ([8], 308). Niekoľko výskumných skupín napriek zásadným rozdielom v nazeraní na povahu mysle presvedčivo ukázalo,

že schizofrenici majú v porovnaní so zdravými jedincami zásadné problémy s pripísaním činnosti vlastnému *self*. Rozdiely v týchto schopnostiach medzi pacientami a normálnou populáciou nachádzame, aj keď sa obe experimentálne skupiny nelíšia v IQ, jazykových schopnostiach, pozornosti alebo kapacite pamäti ([7]; [8]; [10]). Spomínané deficity pretrvávajú aj mimo akútneho stavu postihnutých. Uvediem príklad experimentu, ktorý deficit pripisovania činnosti sebe samému demonštruje. Najprv od pacientov žiadame, aby namaľovali jednoduché geometrické tvary bez zrakového kontaktu s maľovaným objektom. Potom majú vybrať svoje vlastné dielo zo skupiny štyroch prác, v ktorej ostatné tri maľovali iné testované osoby. Celkovo mali schizofrenici oveľa viac ťažkostí privlastniť si svoje kresby a ich "deficity nesúviseli s výkonmi v iných kognitívnych a pozornostných úlohách" ([10], 201). Napriek tomu, že splnili pomerne komplikovanú úlohu, neuviedomovali si svoju úlohu pôvodcu.

Na týchto výsledkoch je čosi veľmi paradoxné. Schizofrenici sa počas pokusov podieľali na intencionálnych činoch a ich správanie možno len ťažko interpretovať neintencionálnym slovníkom. (Veď napokon počúvali príkazy experimentátorov!) Prisudzovať intencionalitu aktérom považujeme za úplne prirodzené. Hovorenie o intencionalite je bežne previazané s tým, *kto zamýšľa*, akoby intencionalita a aktérstvo boli nevyhnutne vnútorne späté. (Poznámka na okraj: nazdávam sa, že práve to je príčinou prvotnej príťažlivosti Searlovho argumentu čínskej izby - počítače nemôžu myslieť, lebo v nich nemá *kto* rozmyšľať.) V bežnom diskurze sa paralelizmus subjektivity a intencionality predpokladá. Subjektivitu pripisujeme buď externe ("On to urobil"), alebo interne - pripísaním sebe samému. Neschopnosť schizofrenikov nájsť aktéra znamená teda mimo iného aj neschopnosť pripísať si *self*.

Ako je možné, že intencionálnym aspektom činností schizofrenikov chýba očakávaný vzťah k jej zdroju? Joelle Proust pri diskusii o dôsledkoch podobných experimentov naznačuje, že žiadne nevyhnutné spojenie medzi intencionalitou a aktérstvom nejestvuje [8]. Podľa nej viacero paradigiem v kognitívnych vedách poukazuje na odtrhnutie intencionality vykonaných činov od konajúceho aktéra. Vyššie spomínaný príklad schizofrenie by tak bol iba jedným ilustrujúcim prípadom všeobecnejšieho trendu. Prítom disociácia sa nevzťahuje len na patologické prípady. Aj zdraví jedinci často zažívajú mentálne stavy, u ktorých je autorstvo pomerne nejasné. Napríklad vizuálne predstavy možno chápať ako mentálne stavy bez zrejmej úlohy aktéra. Neznamená to, že by sa osoby s vizuálnymi predstavami mýlili v tom, že ich ony samy podstupujú. Iba to odkazuje na situácie, keď sa jednotlivci úprimne mýlia v úvahách o pôvode vlastných mentálnych stavov. V tomto zmysle sú fantázie a sny počas stavu bdelosti často bez explicitného autorstva, podobne ako zážitky schizofrenikov. Často sa stáva, že vizuálne predstavy sa v nás odohrávajú, vstupujú do nás mimo našej kontroly. Človek musí zapojiť ďalšie kognitívne zdroje, aby jednoznačne vymedzil ich tvorca. Hoci sa niekomu mohla zdať uvedená analógia príliš slabá, pravdou zostáva, že mentálne stavy bez reprezentácie aktéra sú prinajmenšom fenomenálne koherentné. Napriek tomu, že vyžadujú dodatočnú snahu pri pátraní po aktérovi, nemáme problém ich prežívať.

Hoci pri diskusiách o *self* sú skúsenosti prvej osoby veľmi dôležité, dôkazy z domény tretej osoby by argumentom Proust významne pomohli. Našťastie, podporné výsledky začínajú prichádzať z rozličných oblastí neurovedy. Nepriama podpora

oddelenia intencionality a aktérstva prichádza najmä z výskumu zmyslových modalít. Väčšina zmyslových procesov, či už zrakových, sluchových, alebo motorických, sa realizuje rovnakými neurónovými sieťami bez ohľadu na konajúceho aktéra. Ako ukázali legendárne Kosslynove výskumy [11], zrakové predstavy a zrak sú implementované v rovnakých kôrových oblastiach. Je úplne jedno, či sa na hviezdy pozeráte, alebo si ich len predstavujete, v mozgu sa aktivujú rovnaké zrakové oblasti. Bez ohľadu na zdroj vnemu sa aktivujú aj ďalšie zmyslové oblasti. Napríklad mentálna simulácia svalového výkonu aktivuje motorickú kôru ([12]; [13]). Kým bežné zrakové vnemy obsahujú informácie o majiteľovi priamo vo vnímanej zrakovej scéne (teda existuje rámec vedomia, ktorý naznačuje osobe, že je to práve ona, kto sa pozerá), zrakovým predstavám jasné pripísanie aktéra chýba. Aj rozdiel medzi vykonávanou a mentálne simulovanou motorickou činnosťou spočíva, okrem iného v atribúcii vlastníka. Tieto a ďalšie podobné dôkazy naznačujú, že popri spracovaní zrakových stavov (často intencionálne interpretovaných) musí v mozgu dochádzať k ďalšiemu spracovaniu, ktoré má za úlohu spájať výsledky spracovania zmyslových vnemov s určeným vlastníkom. Priamejšie dôkazy prichádzajú z veľmi diskutovaného nedávneho objavu zrkadlových neurónov (mirror neurons) u makakov (diskusiu a možné implikácie pozri in: [14]). Podobne, ako vystupuje zraková kôra pri vnímaní predstáv, zrkadlové neuróny zasa sledujú intencionálnu motorickú aktivitu, zväčša pohyby rúk. Ich aktivita pritom nezávisí od autorstva monitorovanej činnosti. Zrkadlové neuróny sa aktivujú nielen v prípadoch uchopovania predmetov, inicializovaných makakom, ale aj pri pozorovaní uchopenia u inej opice. Preto sa zdajú byť najsilnejším empirickým dôkazom disociácie medzi intencionalitou a aktérstvom.

Áké dôsledky majú uvedené skutočnosti pre diskusiu o Dennettovej naratívnej stratégii? Dennett nikdy neodmietal neurobiologické vysvetlenia psychických dejov. Napriek tomu jeho vysvetlenie *self* na nijakú biológiu neodkazuje. Zrejme sa príliš nechal uniesť úlohou jazyka, ktorému pripisuje výsostné postavenie pri tvorbe *self*. Jazyk však z pohľadu nami hľadanej disociácie medzi intencionalitou a autorstvom intencionálnych aktov nie je najlepším indikátorom. Operuje na úrovni ich vzájomného kontinuálneho paralelizmu. Pri aktívnom alebo pasívnom používaní jazyka sa dá autor prehovoru takmer vždy poľahky určiť z prehovoru samotného. Vzájomnú nezávislosť intencionality a jej autorstva možno potom ľahko prehliadnuť. Dennett si neuvedomuje, že naratívna stratégia predpokladá fungujúcu neurónovú sieť, špecializovanú na vyhľadávanie a priradovanie autorstva k mentálnym stavom. Ľudia sa skutočne *stávajú sami sebou* pomocou diskurzov, na ktorých participujú. Na vstup do hry budovania *self* je však potrebná platná vstupenka. Tá spočíva vo fungujúcom moste medzi intencionalitou a schopnosťou pripísať aktérstvo. Ak most chýba, ani dlhá účasť na hre nenapraví prvotné zaostávanie. Ostáva empirickou otázkou zistiť, čo presne sa v prípadoch poškodenia u pacientov ničí. Niektorí veria v narušenie modulu [9], ďalší uprednostňujú vysvetlenia nižšej úrovne [8]. Mojim zámerom nie je prísť s riešením. Chcel som poukázať na čosi iné. Schizofrenici nemajú nijaké problémy s používaním zámena prvej osoby (a ani ostatných zámen), chápu a tvoria vety o sebe samých. Napriek tomu je ich *self* významným spôsobom nekompletné. Jazyk im neumožňuje prekonať počiatočné neurobiologické podmienky, ktoré brzdia schopnosť pripisovať *self* sebe aj iným. Za

zamýšľaným Dennettovým anti-fundacionalizmom stojí čosi veľmi konkrétne a skutočné: náš mozog.

LITERATÚRA

- [1] DENNET, D.: "Self as a Center of Narrative Gravity." In: F. Kessel, P. Cole a D. Johnson (Eds.): *Self and Consciousness: Multiple Perspectives*. Hillsdale, NJ, Erlbaum 1992.
- [2] DENNETT, D.: *Consciousness Explained*. Boston, Little Brown 1991.
- [3] DENNETT, D.: "Intencionálna stratégia a jej fungovanie." In: Gál, E. a Kelemen, J.: *Mysel', telo, stroj*. Bratislava, Bradlo 1992.
- [4] DENNETT, D.: "The Origins of Selves." In: *Cogito* 1989, 3, s. 163-173.
- [5] HUMPHREY, N., DENNETT, D.: "Speaking for Our Selves." In: Dennett, D.: *Brain children*. Cambridge, MA, MIT Press 1998.
- [6] FODOR, J.: "Fodor's Guide to Mental Representations." In: *Mind* 1985, 94, s. 55-97.
- [7] FRANCK, N., FARRER, C., GEORGIEFF, N., MARIE-CARDINE, M., DALÉRY, J., D'A MATO, T. a JEANNEROD, M.: "Defective Recognition of One's Own Action in Patients with Schizophrenia." In: *Am J Psychiatry* 2001, 158, s. 454-459.
- [8] PROUST, J.: "Awareness of Agency: Three Levels of Analysis." In: Metzinger, T. (Ed.): *Neural Correlates of Consciousness*. Cambridge, MA, MIT Press 2000, s. 307-324.
- [9] FRITH, C.: *The Cognitive Neuropsychology of Schizophrenia*. Hove, Erlbaum 1992.
- [10] STIRLING, J. D., HELLEWELL, J. S. E. a NDLOVU, D.: "Self-Monitoring Dysfunction and the Positive Symptoms of Schizophrenia." In: *Psychopatology* 2001, 34, s. 198-202.
- [11] KOSSLYN, S. M.: *Image and Mind*. Cambridge, MA, Harvard UP 1986.
- [12] BONNETT, M., DECETY, J., REQUIN J. a JEANNEROD, M.: "Mental stimulation of action modulates the excitability of spinal reflex pathways in man." In: *Cognitive Brain Research* 1997, 5, s. 221-228.
- [13] DAPRATI, E., FRANCK, N., GEORGIEFF, N., PROUST, J., PACHERIE, E., DALÉRY, J. A JEANNEROD, M.: "Looking for the agent: An Investigation into Consciousness of Action and Self-consciousness in Schizophrenic Patients." In: *Cognition* 1997, 63, s. 71-86.
- [14] GALLESE, V.: "The Acting Subject: Toward the Neural Basis of Social Cognition." In: Metzinger, T. (Ed.): *Neural Correlates of Consciousness*. Cambridge, MA, MIT Press 2000, s. 325-333.

Tento príspevok vyšiel s podporou Vedeckej grantovej agentúry MŠ SR a SAV v rámci grantovej úlohy č. 1/7164/20.

Juraj Hvorecký
CTS UK
Jilská 1
110 000 Praha 1
Česká republika
(hvorecky@cts.cuni.cz)